

YOLUNU KENDİ KAZAN BİR YOLCU:
TÜRK HUKUKU TARİHÇİSİ SADRİ MAKSUDİ ARSAL*

Fethi Gedikli**

A Passenger Who Did His Own Way:
Sadri Maksudi Arsal, a Turkish Legal Historian

ÖZ

Bu yazıda, Türkiyede “Türk Hukuk Tarihi” disiplininin kurucusu ve ilk tedaris edeni Tatar Türklerinin lideri, Kazan doğumlu Sadri Maksudi Arsal’ın hayatının ana noktalarına, ölümünden sonra hakkında yapılan anma toplantılarına ve hakkında yazılan yerli ve yabancı bazı kitap ve makalelere, İstanbul Hukuk Fakültesindeki faaliyeti, hukukçuluğu ve hukuk tarihçiliği ele alınacaktır. Devlet adamı, siyasetçi, hukukçu, tarihçi, dilci ve milliyet nazariyatçısı bir sosyolog, çok dilli âlimler nesline mensup, dünyanın yıkılışını ve yeniden yapılaşını birkaç kaz görmüş bir şahsiyet olarak bugün de yaşamını sürdüren ve her an hakkında konuşulan ve yazılan bir üniversite hocasının Türk Tarihi ve Hukuk kitabı ekseninde hukuk tarihçiliği daha yakından mercek altına alınmıştır.

* 26.04.2011 günü “Dünden Bugüne İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinde Hukuk Tarihi Semineri”nde sunulan tebliğin metnidir. Bu metin, daha önce *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 70, S 1 (2012) s. 399-412 arasında yayımlanan yazımızın gözden geçirilmiş ve bazı küçük ekler yapılmış halidir.

Başlıktaki tanımlama Arsal’dan mülhemdir. “Türk Tarihi ve Hukuk” adlı kitabının önsözünde (s. 3) şöyle demektedir: “Bu şartlar içinde ‘Türk Hukuku Tarihi’ profesörünün vaziyeti, gideceği yolu da kendisi yaparak seyahat eden bir yolcunun durumuna benziyordu”. Daha önce Ahmed Selahaddin “Tarih-i İlm-i Hukuk” üstüne yazdığı bir yazıda, hocası Mahmud Esad Efendi’yi, benzer şekilde “reh-i nâ-refteye gitmekten tehâşi etmiyor” (“gidilmemiş yola gitmekten çekinmiyor”) diye övmüştü. Bkz. Ahmed Selahaddin, “Kitâbiyât: Âsâr-ı Şarkiyeden: Tarih-i İlm-i Hukuk”, *Darulfunûn Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Sayı. 4, Eylül 1332, s. 426-429. Söz konusu eser hakkındaki bu değerlendirmenin yeni harflerle yayını için Ali Adem Yörük, “Tarih-i İlm-i Hukuk Mahmud Esad b. Seydişehrî, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı: 5, Yıl: 2008, (Bahar), s. 155-159.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi Anabilim Dalı, fgedikli@istanbul.edu.tr.

Anahtar Kelimeler: Sadri Maksudi Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, Türk Hukuk Tarihi, Tatar Türkleri, Tataristan (Kazan).

ABSTRACT

In this article, I told about the main line of life of founder of the “Turkish Law History” discipline in Turkey, the leader of Tatar Turks, a native of Kazan in Tatarstan, Sadri Maksudi Arsal, and I also listed some local and foreign books and articles written about him, and gave some information about the activities of Sadri Maksudi at the Faculty of Law in Istanbul University. I took in the axis of his well-known book *Türk Tarihi ve Hukuku*, published in 1947 and tried to discuss his Turkish legal historiography. A statesman, a politician, a jurist, a historian, a sociologist, a linguist and a nationalist theorist, namely a multilingual scholar who belongs to a line of those great scholars and who has seen some reconstruction of the world’s destruction and reconstruction as a political figure continues his post-mortem life today as a person always attracted people’s eyes and interest, both home and abroad.

Keywords: Sadri Maksudi Arsal, Turkish History and Law (‘Türk Tarihi ve Hukuk’), History of Turkish Law, Tatar Turks, Tatarstan (Kazan).

...

I. Hayatından Çizgiler

Sadri Maksudi 5 Ağustos 1879’da bugünkü Rusya Federasyonuna tabi özerk Tataristan Cumhuriyetinin başşehri Kazan’ın 30 kilometre kuzeyinde bulunan Taşsu köyünde doğmuştur¹. Din adamı yetiştiren bir aileden gelen babası köyün imamı, annesi okuryazar ve köy okulunun kızlar kısmını idare eden bir kadındı. Büyük ağabeyi Hadi Türkî (Türkçe) hocası ve eğitimbilimci, yazar idi. Sadri köy okulunu bitirdikten sonra Allamiye Medresesine gitti. Onun bir öğretmeni de ağabeyi Hadi idi. Hadi vasıtasıyla İstanbul’da çıkan gazete, dergi ve kitapları küçük yaşından itibaren okumaya başlamıştır. Sadri, 14 yaşında iken Daniel Defoe’nin *Robinson Crusoe* adlı eserini ağabeyi Hadi’nin yardımıyla İstanbul Türkçesinden Kazan Türkçesine uyarlamış ve bir dergide yayınlamıştır. 16 yaşında iken *Tabakatülarz* adlı bir kitabı gene İstanbul Türkçesinden Kazan Türkçesine bu kez tek başına aktarmıştır. Sadri, 1895 yılında Allamiye Medresesini bitirip ağabeyi ile meşhur İsmail Gaspıralı’nın Kırım-Bahçesaray’daki Zincirli Medresesine gitmiştir. Küçük Sadri, İsmail Gaspıralı’dan o kadar etkilenmiştir ki, daha sonra ‘benim manevi babam İsmail Gaspıralıdır’ demiştir. Sadri Maksudi, 1896-1901’de Kazan’da Rus Öğretmen Okuluna girdi. 19 yaşında iken 1898’de “Megiyşet” (Maişet: Yaşayış) eserini yazdı. Bu eser, Kazan Türkçesinde yazılan ilk roman diye tavsif edilmektedir. Sadri, öğretmen okulunu bitirdikten sonra, İstanbul’a okumak için yola çıkar. Bu arada meşhur yazar Tolstoy ile görüşür. İstanbul’a giderken Bahçesaray’da uğradığı manevi atası İsmail Gaspıralı ve İstanbul’da Ahmet Midhat Efendi ona Paris’te okumasını tavsiye etmiştir.

¹ Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, Kültür Bakanlığı 1282, Türk Büyükleri 138, Ankara 1991, s. 9.

Sadri 1901-1906 arası yılları Paris'te geçirir; Sorbon Hukuk Fakültesini okur. Bu arada İsmail Gaspıralı'nın gazetesine yazılar yazar. Bu dönemde arkadaşları Ayaz İshaki, Yusuf Akçura'dır.

Paris'te, 1904'te başlayan Rus-Japon savaşıyla ilgili haberleri Fransız gazetelerine yazarak gazetecilik de yapmıştır.

Sadri Maksudi, 1906 Ağustos ayında Rusya'ya döndü ve o arada toplanmış bulunan Rusya Müslümanları Kongresinin ikinci gününe katıldı ve merkez komitesi üyesi seçildi. Kongre, 17 Ağustos 1906'da Mekerce (Nijni-Novgorod)da toplanmıştı.

20 Şubat 1907 günü açılan Rusya Meclisine Kazan'dan parlamenter olarak giren Sadri Maksudi, Dumanın başkanlık divanı üyeliğine, Duma dağıtıldıktan sonra ikinci kez milletvekilliğine seçildi (1907-1912). Tatar Türklerini ve bütün Rusya Müslümanlarını temsil etti. Dumada yaptığı ateşli konuşmalarla Rusya Türklerinin ve Osmanlı Devletinin haklarını savundu. Bu arada 1907 yılının başından 1910 yılının sonuna dek Petersburg'da bulunan ünlü Türkiyatçı Radloff'un derslerine hemen hemen muntazaman katıldı.

1909 yılında bir milletvekili heyetiyle İngiltere'ye resmi bir ziyarette bulunmuştur. Sadri Maksudi bu seyahat notlarını *Angliyağa Seyahat* (İngiltere'ye Seyahat) adıyla yayınlamıştır.

1910 yılında Tataristan'ın önemli bay ailelerinden Ramioğullarından (Ramiev) Şakir Efendinin kızı Kamile Hanım ile evlenmiştir.

Meşrutiyetten sonra İstanbul'da yayınlanmaya başlayan *Türk Yurdu* dergisinin 1 ve 2. sayılarında "Büyük Milli Emeller" adlı yazısı Can Bey takma adıyla neşredilmiştir (24 Kasım 1911).

1913-1917 yılları arasında Sadri Maksudi, Kazan'da avukatlık mesleğini icra etmiştir. 1 Mayıs 1917 tarihinde toplanan Birinci Umum Rusya Müslümanları Toplantısında (Moskova) kurulması öngörülen Şura (Merkezi Müessesese)ye üye seçildi. 20 Temmuz'da toplanan İkinci Umum Rusya Müslümanları Toplantısında Sadri Maksudi, İç Rusya ve Sibiry Türk-Tatarları Milli-Medeni Muhtariyeti'nin ilan edilmesine öncülük etti. Muhtariyet heyeti kuruldu ve kongre Sadri Maksudi'yi heyetin başkanlığına seçti. Ufa merkezdi. 23 Kasım 1917'de hem meclisin hem de idarenin başkanı olarak Sadri Maksudi bu muhtar yönetimin başı idi. Böylece 1552'den beri Rus tutsaklığı altında bulunan Tatar Türklerinin, kısa süreli olsa da, ilk devlet başkanlığını yaptı.

1917 Ekim İhtilâli ile Çarlık Rusyası sona ermiş, Sovyetler Birliği kurulmuştu. Rus komünistleri, 1917-1920 arasında kurulan bütün özerk (muhtar) veya bağımsız Türk devletlerini yıktıkları gibi, İç Rusya ve Sibiry Türk-Tatarları Milli-Medeni Muhtariyetini de yıktılar. Sadri Maksudi köylü kılığına girerek Finlandiya'ya kaçmak zorunda kaldı. 1920-1925 yılları arasında Sadri Maksudi Paris Barış Konferansı'nda Türklerin haklarını savundu; Sorbon Üniversitesinde Türk tarihi hakkında dersler verdi. Atatürk tarafından Türkiye'ye davet edilince ailesiyle birlikte Ankara'ya geldi.²

² Bu bilgiler kızı Adile Ayda'nın not. 1'de zikredilen kitabından alınmıştır.

İstanbul Hukuk Fakültesindeki dosyasındaki kendi dilekçesine göre 1924’de Maarif Vekaleti Telif ve Tercüme Heyetine aza ve 1925’te Ankara Hukuk Mektebi (sonradan Fakültesi) profesörlüğüne tayin edildi. (O zaman Ankara Hukuk Mektebi Adliyeye tabi idi.) Sadri Maksudi Hukuk Mektebinde (bugünkü Hukuk Fakültesinde) Türk Hukuk Tarihi kürsüsünü kurdu. 1925 yılından 1950 yılına dek, Ankara ve İstanbul Hukuk Fakültelerinde Hukuk Tarihi, Türk Hukuk Tarihi, Hukukun Umumi Esasları, Hukuk Felsefesi derslerini verdi.

24 Nisan 1931’de Şebinkarahisar ve 8 Şubat 1935’te Giresun’dan mebus seçildi. 26 Mart 1939’e dek sekiz senesi mebuslukla geçti. 1950-1954 yılları arasında yine milletvekilliği yaptı. 1950-1951 yıllarında Türk Parlamento Grubu başkanı olarak Avrupa Konseyinde Türkiye’yi temsil etti. Sadri Maksudi’nin umumi olarak dil ve hususen Türkçe konusuna olan ilgisi, onu 1930’larda *Türk Dili İçin* eserini yazmaya ve 10 Mart 1949’da da Halil Nimetullah Öztürk ve Tahir Nejat Gencan gibi adlarla *Türk Dilini Geliştirme Derneğini* kurmaya yöneltmiştir³.

Devlet adamlığı, siyasetçiliği yanında hukukçu, tarihçi, dilci ve milliyet nazariyatçısı bir sosyolog olan Sadri Maksudi Arsal, 20 Şubat 1957 tarihinde, İstanbul’da vefat etti.

II. Eserleri

Sadri Maksudi Arsal gibi siyaset, fikir ve hukuk sahasında önemli işler başarmış⁴ ve eserler yazmış bir şahsiyetin yazılarının eksiksiz bir bibliyografyasının henüz yapılmadığı söylenebilir. Yukarıda bahsettiğimiz üzere Can Bey takma adını da kullandığını bildiğimiz Arsal’ın ölümünden sonra yayınlanmış, yarım kalmış veya tamamlandığı halde yayınlanmamış bazı eserlerinin olduğu anlaşılıyor. Yayınlanmayan eserlerinden birine örnek olarak torunu Ali Vahit Turhan ve Füsün Üstel’in birlikte üzerine bir değerlendirme yazdığı “Turquisme”i örnek verebiliriz⁵. Selçuk Özçelik, doktora tezinde, Arsal’ın bugün akıbetini bilmediğimiz iki basılmamış eserine atıf yapmaktadır: *Fransa Hukuku Tarihi*; 1948-49 ve 1949-50 ders yıllarında İstanbul Hukuk Fakültesinde verdiği takrirler, *Türk Tarihi ve Hukuk – cilt: 2, Osmanlı Hukuk Tarihi*.⁶

Sadri Maksudi’nin ilk gençlik eseri *Maişet* (Tatar Türkçesiyle *Megıyşet*) Temmuz 1994’te *Kazan Utları* dergisinde, *Angliyağa Seyahat* [İngiltere’ye Seyahat] eseri tekrar basılmıştır. *Maişet* üzerine Ayşen Uslu Bayramlı, “Sadri Maksudi’nin ölümünün 50. yılı anısına: Sadri Maksudi’nin hayatı ve Maksudi’nin az bilinen *Maişet* romanı hakkında” adlı

³ <http://www.biyografi.info/tarih/1949> (E.t. 03.12.2016).

⁴ Müellifin hukuk sahasındaki eserlerine aşağıda “V. Hukukçuluğu ve Hukuk Tarihçiliği” kısmında temas edeceğiz.

⁵ “Sadri Maksudi’nin Yayınlanmamış Bir Eseri: *Turquisme*”, R. F. Muhammetdinov, *Sadri Maksudi: Tarih Hem Hezirgi Zaman* (Tataristan İlimler Akademisi, Uluslararası İlim Materyalleri, Kazan, 1999).

⁶ Ahmet Selçuk Özçelik, “Avrupa feodalitesinin mahiyeti, menşei, Avrupa’nın siyasi ve medeni inkişafındaki rolü ve Türklerin timar teşkilatıyla mukayesesi”, Doktora no. 82, doktora tezi, İstanbul 1950, 109 s. 15 Mayıs 2011 Pazar günü Av. Ali Öncel ile birlikte evinde ziyaret ettiğimiz hocamız Selçuk Özçelik’in kütüphanesinde söz konusu kitapların bulunmadığı ortaya çıkmıştır.

bir inceleme yayınlamıştır⁷. Sadri Maksudi'nin önemli eserlerinden biri Mustafa Kemal'in önsöz yazdığı *Türk Dili İçin*'dir⁸.

Zengin bir kütüphanesi olduğunu tahmin ettiğimiz Arsal'ın kütüphanesi acaba nerededir? Bıraktığı evrakın pek azı değerlendirildi gibi görünüyor: Örnek "Turquisme" [*Türkçülük*] gibi. Bu arada *Türk Tarih ve Hukuk* kitabında zaman zaman atfı yaptığı tanınmış yerli ve yabancı âlimlerle olan mektuplaşmaları yayınlansa faydalı olmaz mı? Mesela Eberhard'dan gelen mektup (s. 81, n. 4), Pelliot, Orkun'un (Adile Ayda'nın kitabının eki) mektupları nerede. Bunlar da yayınlanabilir.

En mühimi Sadri Maksudi Arsal'ın şahsiyeti, sınırlar aşan şöhreti ve tesiri düşünülürse kütüphanesi, evrakı ve özel eşyasının da yer aldığı adına bir müze teşkil edilmesi son derece isabetli bir iş olacaktır. Burada ailesine ve yetkililere bu öneriyi iletmekten memnunum.

III. Sadri Maksudi'yi Hatırlayışlar ve Hakkındaki Bazı Edebiyat

Hayatı, şahsiyeti ve geldiği coğrafya, siyaset adamlığı ve siyasi mücadelesi sebebiyle Sadri Maksudi, sık sık anılan bahtiyar insanlardan biridir; o unutulmamıştır, hiçbir zaman unutulmayacağını da öngörebiliriz. Ölümünün 10. yılında 1967'de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinde anılmıştır. O tarihte, Hukuk Fakültesi dekanı olan Reha Poroy, Ziya Umur ve Selçuk Özçelik'in hakkında yaptığı konuşmalar, yine ölümünün 10. yılı münasebetiyle *Türk Kültürü* dergisinin (Sayı 53, Mart 1967) Sadri Maksudi Arsal'a hasrettiği özel sayısında yer almıştır.

Müellifimiz ebedi hayata kavuşmasının ardından her on yılda bir, ya bir konferansla ya bir kitap yayınıyla yâd edilmektedir. Mesela, *Ölümünün 20. Yılında Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal 1880-1957 Hayatı ve Eserleri* adlı bir kitapla hatırlanmıştır⁹. Ölümünün 30. Yılında, Türk Ocağı 20 Şubat 1987'de anma töreni düzenlemiştir. Ölümünün 40. Yılında, herhangi bir faaliyete tesadüf edemediğimiz Arsal, ölümünün 50. yılı münasebetiyle bu sefer İstanbul Büyükşehir Belediyesince Tarık Zafer Tunaya Kültür Merkezinde 13 Mayıs 2007 tarihinde bir gün süren bir programla anılmıştır¹⁰.

⁷ *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 17, Sayı 1, Haziran 2007, s. 101-109.

⁸ Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti Neşriyatı, Ankara 1930.

⁹ Yazan Adile Ayda, bibliyografyası M. Cunbur, Kültür Bakanlığı, Ankara 1977, 32 s.

¹⁰ "Ölümünün 50. yılında Anma Günü Devlet Adamı ve Düşünür Sadri Maksudi Arsal (1878-1957)" başlığıyla düzenlenen ve açılış konuşmaları ardından öğleden evvel ve sonra ikişerden dört oturum halinde düzenlenen anma gününün programı şöyledir: Halil İNALCIK, "Sadri Maksudi Arsal Hakkında Hatıralarım" (hastalığı nedeniyle katılamamıştır); Gülnur ÜÇÖK, "Sadri Maksudi Arsal'ın Yaşam Öyküsü – Fotoğraflarla sunum", Ahmet MUMCU, "Sadri Maksudi Arsal ve Türk Hukuk Tarihi Disiplininin Doğuşu", Ahmet B. ERCİLASUN, "Sadri Maksudi Arsal ve Türk Dil Devrimi", Taha AKYOL, "Sadri Maksudi Arsal ve Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları", Nadir DEVLET, "Sadri Maksudi'nin Türk- Tatar Millet Meclisi Başkanlığı ve Döneminde Rusya'daki Siyasi Ortam", Salavat İSHAKOV, Sadri Maksudi in Europe (Sadri Maksudi Avrupa'da)", Okan DAHER, "Sadri Maksudi ve Finlandiya", Timour KOZYREV, "Çarlık Döneminden Günümüze Rusya'da Milliyetçilik Akımları Bağlamında Sadri Maksudi Arsal'ın Milliyetçiliği", Rafael MUHAMMETDİNOV, "Sadri Maksudi ve Milli Azatlık Hareketi". Ahmet Mumcu'nun bu teb-

Sadri Maksudi doğumunun 125. yıldönümünde 19 Şubat 2004'te (Kazan'da, Kremlevskaya Sokağı 9 numaradaki Tarih Enstitüsünde düzenlenen bilimsel bir konferansla yad edilmiştir.

Türkiye'de hakkında birçok yazı¹¹ yayımlandığı gibi yazılan kitaplardan tespit edebildiklerimiz şunlardır: [Ahmed Zeki Velidi] Togan, *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudî Bey*, İstanbul: Bürhaneddin, 1934; Abdullah Battal Taymas, *İki Maksudiler* İstanbul 1959; Adile Ayda, *Ölümünün 20. Yılında Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal 1880-1957 Hayatı ve Eserleri* (Ankara 1977) ve *Sadri Maksudi Arsal* (Ankara 1991).

Doğduğu şehir Kazan'da da birbiri ardından 4 kitap neşredilmiştir: Birincisi Yahya G. Abdullin ve diğerleri, *Sadri Maksudî (1879-1957)*, (Kazan, 1996, 272 s.); ikincisi ilmi bir konferansın bildirimlerini içeren ve R. F. Muhammetdinov'un yayına hazırladığı *Sadri Maksudî: Tarih Hem Hezirgi Zaman* (Kazan, 1999) adlı eserdir. Üçüncüsü Gabelhak Zebirov'un *Maksud Baba Hem Maksudiler* (Kazan, 2000) ve dördüncüsü Feride Gaffarova'nın *Sadri Maksudi* (Kazan, DAS, 2001) adlı kitabıdır. Sadri Maksudi hakkında Türkiye ve Türkiye dışından araştırmacılar tezler yapmış¹², Almandada da bazı makaleler

liğin atf yapılan görüşleri İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Dairesi başkanlığından temin ettiğimiz DVD dinlenilerek elde edilmiştir. Bize düzenledikleri anma günü ile ilgili tutanakları 2 DVD halinde temin eden bu kurumun müdürüne ve mensuplarına burada şükranlarımızı ifade etmeyi zevkli bir görev addederim.

¹¹ Hakkında yazılanlar arasında şunlar kayda şayandır: Gökbilgin, Tayyip (1970). "Sadri Maksudi'nin Türk Tarihi ve Türk Soyu Hakkındaki Görüşleri", *Türk Yurdu*, Nisan-Mayıs 1970, 23-27; Musa Gürbüz, "Paris Barış Konferansı ve Sadri Maksudi'nin Türkiye'yi Savunma Mücadelesine Bir Örnek", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılab Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. V, S. 17 (1996) s. 47-60; Fuat Bayramoğlu, "Sadri Maksudî Arsal ve Adile Ayda Hakkında Anılar ve Düşünceler", *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu*, 23-26 Mayıs 1996, *Bildirileri*, Kayseri 1996, s. 131-133; Mustafa Keskin, "Sadri Maksudî Arsal'ın Türk Soyu ve Orta Asya Türk Devletleri Hakkında Düşünceleri", *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu*, 23-26 Mayıs 1996, *Bildirileri*, Kayseri 1996, s. 364-371; Gönül Pultar, "Sadri Maksudî Arsal'ın Türkiye'deki Hizmetleri", *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu*, 23-26 Mayıs 1996, *Bildirileri*, Kayseri 1996, s. 499-507; Zafer Toprak, "Antropolojik Dilbilim, Dil Devrimi ve Sadri Maksudî", *Toplumsal Tarih*, Mart 2012, S 219, s. 38-49. (Bu yazı yazarının Doğan Kitap tarafından Nisan 2012 yayınlanan *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji* kitabına dahil edilmiştir); Azade-Ayşe Rorlich, "Sadri Maksudi'nin İngiltere ile Karşılaşması", *Karpat - Koca Bir Çınar Kemal Karpat'a Armağan*, Kaan Durukan, Robert W. Zens, Akile Zorlu Durukan, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2014, 390 s.; Milyausha Gaynanova, "İsmail Bey Gaspıralı'nın Sadri Maksudi'nin Dünya Görüşü Üzerindeki Etkisi" (*Devletlerarası Kırım, Sürgün ve İsmail Bey Gaspıralı Kongresi*, 16 Mayıs 2015 Cumartesi Günü Haliç Kongre Merkezinde sunulmuş bir bildiri gibi görünüyor).

¹² Tespit edebildiğimiz üç tezi burada kaydediyoruz: 1. Ahmet Kankal'ın danışmanlığını yaptığı: "Sadri Maksudî Arsal (Hayatı-Eserleri-Fikirleri)", Haz. Serdar ERKAN, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı Tarih Eğitimi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2001; 2. Almaz Miftahov, "From Russia To Turkey: An Intellectual Biography of Sadri Maksudi Arsal (1878-1957)", [Rusya'dan Türkiye'ye: Sadri Maksudi Arsal

intişar etmiştir.¹³

Son yıllarda Sadri Maksudi'nin *Türk Tarihi ve Hukuk ve Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları* kitaplarının ilki Rusçaya, ikincisi Tatar Türkçesine çevrilerek doğum yeri Kazan'da basılmıştır.¹⁴

IV. Sadri Maksudi İstanbul Hukuk Fakültesinde

Sadri Maksudi, Ankara Hukuk Fakültesinden başka 1933 tarihindeki Üniversite Reformunun ardından 1934-35 öğretim yılından başlayarak 1939-1940 öğretim yılı dahil İstanbul Hukuk Fakültesinde Türk Hukuku Tarihi (o zaman disiplin bu şekilde adlandırılıyordu) dersini vermiştir. 1940 yılının Haziran ayında Ankara Hukuk Fakültesine atanınca İstanbul'daki görevi sona ermiştir. 1941'de Ankara Hukuk Fakültesine Hukuk Tarihi ve Felsefesi profesörlüğüne, 18 Ekim 1943'te de Ankara'dan naklen tekrar İstanbul Hukuk Fakültesine, Hukuk Tarihi ve Felsefesi ordinaryüs profesörlüğüne tayin edildi. 6 Kasım 1945'de emekliye sevk edildi.¹⁵ 5 Ekim 1946'da görevlendirme suretinde ve öğretim görevlisi kadrosunda İstanbul Hukuk Fakültesinde tekrar (1 Ocak 1947) derslerine devam etmiştir.

1950 yılı mali sene başından itibaren tekaüt hakkı bulunamayacağından Hukuk Fakültesi onu tekaüde tabi olmayan geçici ve ücretli bir vazifeye uzman olarak atadı.¹⁶

(1878-1957)ın Entelektüel Biyografisi], Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2003; 3. Erem Sarıkoca'nın danışmanlığını yaptığı "Sadri Maksudi Arsal'ın Türk Milliyetçiliğine Katkıları" [The contributions of Sadri Maksudi Arsal to Turkish nationalism], Haz. İsmail Öz, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, Genel Sosyoloji ve Metodoloji Anabilim Dalı.2009, 87 s.

¹³ Max Scherberger, "Der tatarisch-türkische Intellektuelle Sadri Maksudi Arsal (1878–1957) und seine Bedeutung für die Entwicklung des Türkentums in Russland und in der Türkei", *Art, Intellect and Politics A Diachronic Perspective*, ed. Giusy M.A. Margagliotta / Andrea A. Robiglio, Brill, Leiden-Boston, 2013, s. 613-626 ve yine ayn. mlf., "Die Ratschläge der letzten Vorlesung": Ein Diskurs von SADRI MAKSUDI ARSAL im Interesse der ideologischen, intellektuellen, ethischen und professionellen Orientierung junger türkischer Juristen", *Kutadgu Nom Bitig Festschrift für Jens Peter Laut zum 60. Geburtstag*, Herausgegeben von Elisabetta Ragagnin und Jens Wikens unter Mitarbeit von Gökhan Şilfeler, Harrassowitz Verlag Wiesbaden 2015 in Kommission, s. 477-496.

¹⁴ Bkz. sırasıyla *Tyurkskaya istoriya i pravo*, Türkçeden çev. Rafael Muhammetdinov, Kazan, 2002, 412 s. ve *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları (Sotsiologičeskie aspekti natsional'nogo samoznaniya)*, Kazan, 1999, 138 s.

¹⁵ Dekanlığın Üniversite Rektörlüğüne yazdığı 11 Haziran 1945 günlü 1560 sayılı yazıda Arsal'ın 65 yaşını doldurması sebebiyle emekliye ayrılacağı kendisine bildirildiği, Hukuk Tarihi ve Hukuk Felsefesi derslerini okuttuğu, Hukuk Tarihi için yetişmiş bir hoca olmadığı gibi Hukuk Felsefesi doçentliği için de açılan imtihanın henüz neticelenmediği, kendisinin ayrılması halinde fakültenin esasen çok dar olan öğretim kadrosunda bir boşluk bırakacağı ve gerek öğretim ve gerek araştırma işlerinde güçlükler doğacağı, Sadri Maksudi'nin kendisine verilen vazifelerde bilgi ve ihtisasını eserleriyle ve öğretimiyle göstermiş, vazifesine bağlı bir profesör olduğu gerekçeleriyle "bilgi ve ihtisasından istifade edilmek ve halefini hazırlamasına imkân bırakmak üzere; [vurgular bana ait FG] askerî ve mülkî tekaüt kanununun 3. maddesinin hususî fıkrası mucibince hizmet müddetinin uzatılması için gereken Bakanlar Kurulu kararının alınmasına yüksek delâletleri" rica edilmişti.

¹⁶ İstanbul Beyoğlu Mal Müdürlüğüne yazdığı 24.IV.1950 (sehven 1850) tarihli dilekçesi.

Sadri Maksudi 1939'da ayrıca İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarih profesörlüğüne tayin edilmiştir.¹⁷

V. Hukukçuluğu ve Hukuk Tarihçiliği

Sadri Maksudi hakkındaki zikredilen çalışmalarda daha çok onun hayatı, fikirleri ve siyasi mücadelesi ele alınmış görünmektedir. Biz ise onun genelde Hukuk Tarihi, özelde Türk Hukuk Tarihi alanına yaptığı katkılardan söz etmek istiyoruz. Hemen belirtelim ki, 2007'deki İstanbul Büyükşehir Belediyesinin andığımız toplantısında Prof. Dr. Ahmet Mumcu, "Sadri Maksudi Arsal ve Türk Hukuk Tarihi Disiplininin Doğuşu" adlı –yayınlandığını tespit edemediğimiz– bir konuşma yaparak "bizde hukuk tarihi ilmini Sadri Maksudi'nin kurduğunu anlat"mıştır¹⁸. Konuşmanın başlığı da Sadri Maksudi ile ülkemizdeki Türk Hukuk Tarihi disiplininin doğuşuyla irtibat kuruyor ve bu doğuşa dikkat çekiyor. Mumcu'ya göre Ankara Hukuk fakültesine Arsal'ın getirdiği yenilik, Türk Hukuku Tarihinin üzerinde gerçek anlamda durulmasını sağlamak olmuştur. Yine Mumcu'ya göre, hukuk tarihinin öneminin kavranması ve Türk Hukuk Tarihi alanına getirdiği en büyük yenilik, Türk Hukuk Tarihinin sadece İslam Hukukundan ibaret değil, İslam'dan önceki kökenlerinin de araştırılması gerektiğini ortaya koyması ve buna ciddiyle yönelmesidir. Mumcu, onun bu alandaki çalışmalarını Türkiye'de ilk çalışmalar olarak kaydetmekte ve ilk defa hukuk fakültesinde gerçek anlamda hukuk felsefesini onun tedris ettiğini belirtmektedir. Mumcu, ayrıca Ankara Hukuk Mektebinde İstanbul Hukuk Fakültesinde bulunmayan Türk Hukuk Tarihi dersinin konulmasının da Sadri Maksudi ile ilgili olduğu varsayımını dile getirmiştir.

Ahmet Mumcu'nun görüşlerine katıldığımızı belirttikten sonra, Sadri Maksudi Arsal'ın hukukçuluğunun üç cepheli olduğunu söyleyebiliriz. O, Umumi Hukuk Tarihçisi, Türk Hukuku Tarihçisi ve Hukuk Felsefecisidir. Sadri Maksudi Arsal, Ankara ve İstanbul hukuk fakültelerinde hem bu dersleri okutmuştur, hem de bunlarla ilgili önemli kitaplar yazmıştır. Bunların yanı sıra o, Kemal Gözler'in belirlemesine göre, ülkemizde hukukun genel teorisinden ilk bahseden hukukçudur¹⁹.

Sadri Maksudi, Türk Hukuku Tarihi disiplininin kuruculuğunu da yapmıştır. Bundan aşağıda geniş olarak bahsedeceğiz. Fakat ondan başka Umumi Hukuk Tarihi, Hukuk Felsefesini de ehliyetle okutmuş ve bu sahaya dair kitaplar da yazmıştır. Hukuk Felsefesi alanındaki çalışmalarını bu sahanın uzmanları değerlendirecektir.

*Umumi Hukuk Tarihi*²⁰ kitabı üçüncü baskısını yapmıştır. (İstanbul 1948, 532 s.).

¹⁷ 21 Mayıs 1945 günlü İÜ HF Dekanlığına dilekçesi.

¹⁸ Taha Akyol, "Milliyetçilik ve Sadri Maksudi", *Milliyet*, 14 Mayıs 2007.

¹⁹ Gözler bu hususta şunları söylemektedir: "Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye'de hukukun genel teorisinden ilk bahseden yazar Sadri Maksudi Arsal'dır". (S. M. Arsal, *Hukukun Umumi Esasları*, Ankara 1937, Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı, s. 7-27) Arsal'dan 44 sene sonra hukukun genel teorisinden sistemli olarak 1981'de Zeki Hafızoğulları söz etmiştir. (K. Gözler, *Hukukun genel teorisine giriş: Hukuk normlarının geçerliliği ve yorumu sorunu*, 1998, s. 4).

²⁰ Bu kitabın ilk hali *Hukuk Tarihi Dersleri* (Ankara 1941, Ankara Hukuk Fakültesi neşriyatından, 582+XVII s.) dir. İkinci ve üçüncü baskıda ismi *Umumi Hukuk Tarihi* (İstanbul 1944, ikinci tabı) olmuştur.

Kitabın alt başlığı “Eski Hind, İran, Atina ve Isparta’nın hukuki müesseseleri, Roma’nın siyasi ve hukuki teşkilatı, içtimai ve siyasi bünyesi.” diye isimlendirilmiştir. 173 sayfadan itibaren “Roma Hukuku Tarihi”, “Roma’da İmparatorluk Devri”, “Dominatus Devri” gibi üç ayrı “kitap” halinde kitabının 359 sayfalık kısmı Roma Hukukuna ayrılmıştır. Kitabın Roma Hukuku Tarihi kısımları Umumi Hukuk Tarihinden bahseden diğer kısımlarından çok daha fazla yer kaplamıştır. Bunun kitabın adıyla uygun düşmediğini belirtmek gerekir.

Arsal’ın bu eserinde, memleketimizde bu sahada ilk telif ve orijinal kitabın²¹ sahibi Mahmud Esad Efendi’yi anmaması not edilmeye değer!²² Kitabının planı da ondan farklıdır. Mahmud Esad sırasıyla Mısır, Babil, Çin, Japon, Türk ve Moğol, Brahman, İran-ı kadîm, Şerî’at-ı İsrailiye ve İslam Şerî’atını ele almıştı. Arsal ise “Hukuk Tarihinin mevzuu”ndan sonra “Kadîm kurunların [çağların] hukuk sistemleri” başlığı altında Hind, İran, Yunan, Isparta hukuklarını anlatarak Roma Hukukuna geçmiştir. Arsal’ın kitabı yer verdiği kadîm çağların hukuk sistemleri bakımından Mahmud Esad Efendi’ninkinden daha dar tutulmuştur.

Sadri Maksudi Arsal’ın *Hukuk Felsefesi Tarihi* kitabı ise İstanbul Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayınlarından 1946 yılında çıkmıştır. Müellifin diğer eserleri uzun makaleler şeklinde “Teokratik Devlet ve Laik Devlet”, İstanbul Üniversitesince Tanzimat Fermanının ilan edilmesinin yüzüncü yıldönümüne hasredilen *Tanzimat I* kitabından ayrı basım (1940); “İngiliz Amme Hukukunun İnkişafı Safhaları”, (1940); “Farabi’nin Hukuk Felsefesi”, (1945); “Kutadgu-bilig” (1947) adıyla yayınlanmıştır. Bu son üç makalenin her biri *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuasından* ayrı basımdır.

Ahmet Mumcu’dan daha evvel öğrencisi Coşkun Üçok, “Türk Hukuk Tarihi ders kitabı”nda ise Avrupa’dakinin aksine, ülkemizde güzel genel hukuk tarihi kitapları yazıldığı, fakat gene oradakinin aksine milli hukuk tarihi alanında boşluk olduğunu dile getirmiştir: Üçok’a göre:

²¹ Gerçekten Mahmud Esad Efendi Darülfünun Hukuk Fakültesinde bu dersi okutmakla görevlendirilmiş ve bu sahada orijinal bir kitap yazmıştır. *Tarih-i İlm-i Hukuk* (İstanbul, Matbaa-i Amire 1331 [1915]) adını taşıyan bu kitap harf devriminin gadrine uğramış ve ondan gereği gibi yararlanılamamıştır. Bunu dikkate alarak arkadaşlarımızla Mahmud Esad Efendi’nin anılan eserini bugünkü alfabemize göçürerek yayınladık (Mahmud Esad Efendi, *Tarih-i İlm-i Hukuk*, Yetkin Yayınları, Ankara 2012, 256 s.).

²² Buna rağmen, Ziya Umur Arsal’ın Umumi Hukuk Tarihi planının Mahmud Esad Efendi’ninkinden başka bir şey olmadığını belirtmektedir. Umur, Türkiye’de hukuk tarihi tedrisatının tarihçesinden bahsederken Ağaoglu Ahmed ile birlikte her iki müellifle ilgili değerlendirmeler yapmaktadır. Arsal’ın gelip geçmiş bütün milletlerin hukuk tarihlerinden söz edilemeyeceğini, hangi devlet/milletlerin hukuk tarihinden söz edileceği biçiminde doğru bir tespit ve doğru bir soru sorduğunu ancak bu suale yanlış cevap verdiğini kaydetmektedir. Mahmud Esad ile Sadri Maksudi arasında İslamcılık ve Türkçülük farkı görmektedir. Ziya Umur’un yazdıklarından ayrıca bir umumi hukuk tarihinin ve hatta İslam’dan önceki Türk hukuku tarihinin de okutulmasına gerek olmadığı, ona göre “[A]slında bizim hukuk tarihimiz, bu istikametlerin her ikisinde [İslam ve Roma hukuku, FG] birden aranmalıdır. Memleketimizde canlı olan ‘hukuk zihniyeti’, bu iki tarihî hukukun tesiri altında meydana gelmiştir: a) –Aşağı yukarı bin senelik İslam hukuku ve b) –Fıilen, canlı olarak yaşayan Avrupa-Roma hukuku.” Ziya Umur, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, 1. cilt, Beta, İstanbul 1987 ve tıpkıbasım 1983), s. 29-31.

“TÜRK HUKUKU TARİHİ alanında toplu ve metodik bir esere rastlamak mümkün değildir. Yalnız hocam Profesör S. M. Arsal 1947’de yayınlamış olduğu *Türk Tarihi ve Hukuk* adlı kitabıyla Türk Hukuk Tarihinin İslamiyet’ten önceki devri hakkında bize toplu ve sistematik bilgi vermiştir.” diyerek Arsal’ın katkısının, İslamiyetten önceki Türk Hukukuna ait olduğunu belirtiyor. O Uzunçarşılı, Barkan, İnalçık’ın eser ve makaleleri Türk Hukuk Tarihinin Osmanlı devleti dönemine ait birçok büyük boşlukları başarı ile doldurmuştur, diye ekliyor. Üçok’a göre “yabancı dillerde de Türk Hukuk Tarihini topluca içine alan bir yapıt mevcut değildir (Üçok/ Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı*, 3. b., Ankara 1982, s.2-3).”

Arsal’ın verdiği bilgilere göre, milli hukuk tarihi çalışmaları önce XV. asırda Fransa’da başlamıştır. Almanya’daki tarihçi hukuk okulu bilinmektedir. Rusya’da da milli hukuk tarihi 1826’da okutulmağa başlandı. Bu tarihten itibaren Ruslar hukuk tarihleri hakkında pek çok eserler yazdılar. Bizde ise milli hukuk tarihi 1925’de kurulan Ankara Hukuk Mektebinde (sonradan Fakültesinde) müfredata dahil edilmiştir.

İstanbul’da ise bu ders, 1933’teki üniversite reformundan evvel Yusuf Ziya Özer ve Ağaoğlu Ahmed, reformdan sonra ise onu Ankara’da okutmakta olan Sadri Maksudi Arsal tarafından verilmeye başlanmıştır. Nedense Sadri Maksudi Arsal, Yusuf Ziya Özer ve Ağaoğlu Ahmed’i anmadan “1933’te İstanbul Darülfünunu ıslah edilerek üniversite ismini aldıktan sonra İstanbul Üniversitesinde de bir Türk Hukuku Tarihi kürsüsü tesis olundu.”²³ demektedir. Bu ifadeden onun, daha evvelki çabaları değersiz gördüğü anlamını çıkarabiliriz.

Biz Arsal’ın Türk hukuk tarihçiliği hakkındaki görüşlerini 1947’de basılan *Türk Tarihi ve Hukuk* eseri üzerinden tahlile çalışacağız. Müellif bu kitabında “Hukuk tarihi sahasında çalışma tarihi ve bu çalışmalarda kullanılan metotlar üzerinde duracak değiliz.” (s. 13) demesine rağmen, hemen şu cümleleri de eklemeyi edemiyor: “Biz burada ancak hukuk tarihini yazanların milli hukuku tedvin için ne gibi menbalardan ve nasıl istifade ettiklerini kısaca göstermekle iktifa edeceğiz.” “Her milletin tarihinde hukuk tarihi bakımından birbirinden farklı başlıca iki devir vardır: 1) Yazılmamış hukuki örf ve adetlerden ibaret olan örfi (örfi kelimesini Fransızca *coutumier* kelimesinin ifade ettiği manada kullanıyorum.) hukuk devri, 2) yazılmış, mektup kanunlar devri” (s. 13).

Bundan sonra müellif milli ve yabancı diye birinci devrin kaynaklarını sıralamaktadır. Bunlardan milli kaynaklar dil, halk edebiyatı, hukuki örfler, kitabeler, hukuki vesikalar, tarihi/edebi ve ilmi eserlerdir (s. 14). Yazar, ikinci devrin yani yazılı devrin hukukunu tespit etmenin nispeten kolay olduğunu belirterek bu devrin kaynaklarını da sıralamaktadır (s. 15). Bunlara aşağıda değinmek istiyoruz.

Sonra “Türk Hukuku Tarihinin Mevzuu”na gelmekte ve onu “[T]ürkiye’de yaşayan Türklerin hukuk tarihidir. ...Türkler öteden beri Anadolu’da yaşamış insanların ahfadı değildirler.” diyerek de Anadolu’ya gelinen yerdeki yani Orta Asya’daki köklere dönmektedir. Anadolu’ya gelinen yerdeki yani Sümer, Eti medeniyetini Türklerin yarattığı bir medeniyet olarak görmemiştir. Burada “Denizbank” hadisesini²⁴ de hatırlatarak şunu söyleyebiliriz:

²³ Arsal, 1947, s. 13.

²⁴ Atatürk’ün önerdiği Denizbank isminin Türkçenin kaidelerine uymadığı, Deniz Bankası şeklinde olması gerektiği hususu için bkz. Adile Ayda, *age*, s. 197-204.

Atatürk'ü çok sevmesine rağmen, Atatürk'ün yanında kendi düşüncelerini de serbestçe ifade etmiş bir âlimdir.

Sadri Maksudi Türk Hukuku Tarihini de 1) Orta Asya devri 2) İslamlaşma devri 3) Selçukî devri 4) Osmanlı devri olarak dörde ayırıyor. “Cumhuriyet teşkilatından bahsedecek değiliz, çünkü bu devir mazi değil, parlak bir haldir.” (s. 17) demektedir.

Orta Asya devrini de kendi içinde Asya Hunları devri, Tokyo [Tukyu] denilen Türklerin devri, Uygur Türkleri devri diye bölmekte, İslami devrin alt-devirleri üzerinde durmayacağız (s. 68) demektedir.

“Bizim araştıracağımız Türk Hukuku Tarihi *Türkiye’de yaşayan Türklerin seleflerinin geçirdiği hukuki teşkilat safhaları tarihidir* (vurgular bana ait, FG).” Müellifin kasdı, Türklerin İslam’dan evvelki hukukunun kökleridir. “Tarihi devirlerdeki hukuki esaslar ve hukuki müesseselerin tarihidir.” (s. 17).

Sadri Maksudi Arsal sonra Türk Hukuku Tarihini tespit işiyle uğraşanların rastlayacağı zorlukları sıralamaktadır: Yerli ilmî kaynakların yokluğunu, bu konuda yazılmış yabancı kaynakların tarafsız olmayışlarını kaydetmektedir. Türk halkları arasındaki sözlü malzemeyi Alman ve Rus âlimleri toplamışlardır. Orta Asya devri için Çin, İran ve kısmen Arap eserleri, İslamlaşma ve Selçukî devri için Arap ve İran eserleri, Osmanlı devri için Bizans, İtalyan müelliflerinin eserleri çok mühim kaynaklardır (s. 18). Bu kaynakları değerlendirebilmek için birçok Şark ve Garp lisanlarını, bu arada eski Çince, eski Farsçayı da bilmek gerekir. Osmanlı devrini incelemenin güçlüğü ise malzeme kıtlığından değil bolluğundan ileri gelir.

Sadri Maksudi bir araştırma metodu da oluşturmaya gayret etmiştir. Bu metoda göre, önce çok çeşitli dillerden, mekânlardan, çeşitli devirler için malzeme toplanmalıdır. “Toplanmış malumatı sosyoloji ve hukuk tarihinde makbul esaslara göre tasnif etmek ve Türk tarihinin türlü devirlerinde görülen hukuki müesseselerinin ilmi mahiyetini, rolünü ve vazifesinin tespit ve ehemmiyetini izah etmek gerektir. Burada çok objektif olmak, ilmilik yolundan inhiraf etmemeğe çalışmak gerektir (s. 19).

“Müverrih [tarihçi] kendi milletine karşı beslediği sevgi ve tabii bağlılık hislerine kapılmamalı, indilik yoluna sapmamalıdır.” (s. 19).

“[B]undan sonra eski Türklerin akideleri hakkındaki kayıtları, eski dinlerinin ananelerini muhafaza etmiş Türk kavimlerinde yaşayan akidelerle mukayese etmelidir.” (s. 19) “[K]at’i netice için Roma hukuku ile İslav hukuku esaslarını göz önünde tutmalıdır” (s. 20).

Arsal hukuk tarihi araştırmalarının zorluğunu ifade ederken eski Türklerin dini ne idi, eski Türklerde ilk içtimai nüve (toplumsal çekirdek) ne idi ve Osmanlı tımarının menşei nedir ve Avrupa feodalliği ile münasebeti ve farkı nerededir sorularıyla üç örnek araştırma nesnesiyle bu görüşünü somutlamaktadır (s. 19-20).

“Hülasa olarak diyebiliriz ki, Türk Hukuku Tarihini tespit için Türk tarihine, Türk hukukuna ait kaynakları tetkik kâfi değildir. Bundan başka diğer milletlerin tarihine, umumi tarihe ve sosyoloji ile iktisat ilimlerinin ileri sürdüğü esaslara dahi kâfi derecede vakıf olmak şarttır.”

“İşte bu zorluklar yüzünden, bu zorlukları yenmek çok zaman istediğindedir ki, Türk Hukuku Tarihinin bir insan ömrü içinde tamamiyle işlenmiş bir ilim mahiyetini iktisap etmesi imkânsızdır.”
 “Şimdiye kadar Türk Hukuku Tarihi alanında yapılmış bu araştırmalar, bu sahada yapılacak tetkikatın ancak başlangıcını teşkil ediyor. ‘Türk Hukuku Tarihi’ ilmi gelecekteki araştırma seven milli âlimler için çok geniş ve çok verimli bir araştırma alanı teşkil edecektir. Bu kitabın rolü gelecekte TÜRK HUKUKU TARİHİ sahasında araştırmalar yapacak olanlara kısmen rehberlik etmekten ibaret olacaktır.” (s. 20).

diye mütevazı bir tavırla kendi işini tanımlamaktadır.

Belirtmek gerekir ki, Sadri Maksudi’nin kitabı, sadece bir hukuk tarihi kitabı değildir. O aynı zamanda istilacılara karşı vatanını ve bağımsızlığını koruyan, mahvolmaktan dönen ve özgüvenini tesis etme ihtiyacı olan halkının gençlerine moral veren, onların da eski ve zengin bir kültürün ve zengin bir dilin taşıyıcısı olduklarını delilleriyle beraber sunan bir kitaptır. Mesela, dilimizde tarımla, sulamayla, temel madenlerle ilgili kelimeler eski çağlardan beri vardır ve kök olarak Türkçedir; demek ki toplumumuz çok eski devirlerden beri bunları işletecek medeniyet seviyesine çıkmıştı (s. 23-24). O, ayrıca Türkçenin ve Almancanın kısacık surette mukayesesini yaparak iyi işlendiği takdirde Türkçenin çok zenginleşeceğini belirtmektedir²⁵.

Sadri Maksudi Arsal kitabını hem bir tarih kitabı olarak yazdığının farkındadır ve bunu bilinçli olarak yaptığını şöyle anlatmaktadır:

“Diğer milletlerin Hukuk Tarihi müellifleri hukuk tarihinde devletin umumi tarihinden bahse lüzum görmezler, çünkü milli tarihi yüksek Hukuk Fakültesi talebelerine malum farzederler ve bu tahmin hakikate de uygun olur. Bizim Türk tarihinin Orta Asya devri, İslamlaşma devri ve hatta Selçukî devri tarihi şimdilik maalesef herkese malum değildir. Liselerde bu devirler hakkında verilen malumat çok muhtasardır. Benim tecrübelerim bana eski Türk devletlerinin hukuki teşkilatından bahse başlamadan önce o devirlerin tarihini hülâsa etmek lüzumu kanaatini telkin etmiştir. Ancak Osmanlı devri için istisna yapacağım; çünkü bu devrin tarihinin ana hatları az çok herkese malumdur.” (s. 68-69).

Sadri Maksudi Türk Hukuku Tarihinin kaynaklarını milli kaynaklar ve yabancı milletlerin eserleri diye ayırdıktan sonra, milli kaynakların mühimlerini Orhun Abideleri, Uygur edebiyatı, *Kutadgu Bilig*, Türk destan ve menkıbeleri, Orta Asya Türklerinin şifahi halk edebiyatı, bugün Şimali ve Orta Asya’da yaşayan Türk kavimlerinin hukuki örf ve adetleri ve bu örfi hukuka dair eserler diye belirlemektedir. “Bunlardan başka ehemmiyeti ikinci derecede olan kaynaklardan olarak Cengiz’in yasasını ve Timur’un *Tüzükatını* da saymak gerektir.” (s. 69-70). Moğol kavmi Türklerden tamamen farklıdır ama Moğol yasası eski Türklere ait kanunları yansıtır (s. 168, n. 103, 169 vd.).

²⁵ “Türk dili söz köklerinin çokluğu bakımından dünyanın en zengin dillerinden biridir. [Arsal tarafından italik gösterilmiştir FG] Avrupa dillerinden hiçbiri kelime köklerinin zenginliği bakımından Türkçe ile mukayese edilemez. Bugün şuurla işlenmiş olması sayesinde dünyanın zengin dillerinden biri olmuş olan Alman lisanında ceman dokuz yüz kadar kelime kökü vardır. Bütün diğer kelimeler bu köklerde yapılmıştır. Halbuki Türk dilinde bugün unutulmuş söz kökleri ile beraber sekiz bin kadar müstakil kelime vardır. Bu dil hazinesi, diğer milletlerin yaptığı gibi, şuurla işlenirse Türk dili dünyanın en zengin dillerinden biri olacaktır.” (s. 27).

“Cengiz’in Yasası ve Timur’un *Tüzükat* [*tüzükler*, kanunlar] ne Orta Asya devri için ve ne de Osmanlı devri için menba teşkil etmezler. Fakat bazı müesseselerin, bazı hukuki telakkilerin bütün Türk ırkı efradı arasında müşterek olduğunu göstermek için bunlardan da istifade edilebilir.” (s. 70).

Sadri Maksudi Arsal’ın ilmi titizliği Uygur hukuk belgelerini Türkçeye uyarlarken onu “bundan emin değilim” diye bazı yerlere not düşmeye sevk ediyor. Mesela s. 85, not. 3 ve not. 5) ve “Bu tercüme harfi harfine değil anlamına göredir” (s. 253, n. 70)²⁶.

Kutadgu Bilige İbn Sina’nın tesiri olduğunu ileri süren Alman Otto Alberts’i eleştirerek “İbn Sina’nın devlet felsefesiyle ilgili bir eseri yoktur ve ölüm tarihi 1037’dir. *Kutadgu Bilig* 1069-1070’de yazılmıştır. İbn Sina’nın eseri bu zaman içinde Yusuf Has Hacib’e ulaşamaz” (s. 118-119) der. O, *Kutadgu Bilig*de Farabi ve Konfüçyüs tesiri götür (s. 119).

Yine Moğol devrinde yaşamış İran tarihçileri Cüveynî ve Reşideddin’in Türklük ananelerine Moğollarınkini karıştırdıklarını, birçok Türk ananelerini Moğollara, bazı Moğol ananelerini de Türklere isnat ettiklerini ileri sürmüştür (s. 128).

Bazı fikirleri ihtimal olarak kabul eder, kesin olarak değil, mesela Mete ile Oğuz Han aynı kişi midir? İspat edilmiş sayılmaz ama red için de kâfi delil yoktur der (s. 133).

“İslamiyetten önceki devrin hukuki yusunlarını [törelerini] tesbit için İslamiyetin tesiri maruz olmayan veyahut az maruz olan Türk kavimlerinin edebiyatında yaşayan hukuki telakkileri veya hukuki bir yusunu gösteren işaretler, rivayetler çok mühimdir.” (s. 135)

“Milletler için siyasi esaret daima inkıza doğru bir adımdır.” (s. 146). Burada müellif devrin havasına ve kendi tecrübelerine dayanarak gençliği uyarmak ihtiyacı hissetmektedir! Bir yerde (s. 248, not 1’de) şunları yazmıştır: “Türk ırkı her devirde iki türlü münevver yetiştirmiştir. Biri milliyet duygusundan mahrum *kozmpolit* beyler. Bunlar Türkten başka bir kuvvetli devlete istinat ederek Türk halkını istismar etmek isteyen beylerdir. Bunlar himayeciler, mandacılarıdır. (...) İkinci Türk reisleri hiçbir durumda, hiçbir şart altında ecnebi himayesini, ecnebi mandasını kabul etmeyen kahramanlardır. Türk tarihinde bu iki temayülden kâh biri kâh diğeri zafer kazanmıştır.”

Ama bazen zorlama yorumlar da vardır: *Kutadgu Bilig* Locke ve Montesquie’den altı-altı buçuk asır önce devlet idaresi sahasında bir nevi tefrik-i kuva [kuvvetler ayrılığı] esasını ileri sürmüştür (s. 126-127) gibi.

Bugün İslamiyetten önce Türk Hukuku Tarihini araştırmanın önemi yeteri kadar takdir edilmiş görünmüyor! Bu toplumun eski yaşayışından da bazı şeyleri sonraya, bugüne taşıyıp taşımadığına ve eğer taşıyışsa bunların neler olduğunun tespiti gerekmez mi?

Arsal’ın eseri bu sahada ilk kapsamlı çalışma olması hasebiyle çok önemlidir. Ansik-

²⁶ Ancak Uygurlardan kalma hukuki vesikaları tanıtırken “Ortakçılık Mukavelesi”ni “Bu mukavele İslam hukukunda mudarebe ismiyle malum akittir. Bu bir nevi şirkettir. Bu şirkette akitlerden biri mal (arazi) veriyor, diğeri ‘emek’ veriyor.” açıklaması doğru değildir (s. 83, not. 1) Buradaki ortaklık muzaraaya benzetmektedir. Bu konular hakkında geniş bilgi için bkz. Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, 296 s.

lopedik bir eserdir. Bir kültür eseridir. Sonradan Bahaeddin Ögel'in yazacağı *Türk Kültür Tarihinin* bir öncülüdür²⁷.

Arsal'dan sonra eski Türk hukuku araştırmaları daha ileri götürülmüş değildir!

Fuad Köprülü'nün nezaket sınırlarını aşan eleştirisine²⁸ rağmen, ona eserinde atıfta bulunması, Arsal'ın ilimde nesneliliğini gösterdiği kadar sağlam karakterli bir şahsiyet olduğuna kuvvetli bir delildir. Ziya Umur'un görüşlerine yukarıda yer verilmişti. Murteza Bedir²⁹ de Arsal'a bazı eleştirilerde bulunmaktadır. Kanımca bunlar müellifin eserini meydana getirme amacı göz önüne getirildiğinde tartışılır nitelikte görünmektedir.

Sadri Maksudi Arsal'ın kitabı, eski Türk hukuku terimleri bakımından da zengindir ve hatta kitabının sonunda bu terimleri gösteren bir cetvel de vardır. Yeri gelmişken, *menkul* ve *gayrimenkul mal* terimleri yerine *göçer* ve *göçmez mal* gibi iki yeni hukuki tabir de sanırım onun icadıdır.

Sonuç

Hoca olarak İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Türk Tarihi dersi ve Hukuk Fakültesinde Hukuk Felsefesi Tarihi, Umumi Hukuk Tarihi ve Türk Hukuk Tarihi dersleri okutmuştur. Dile ve sosyolojiye büyük ilgisi ve bu sahalarda yazılmış kitapları vardır. Siyasette de bulunduğunu hatırlayacak olursak mesaisini bölmemiş olsa belki İslam'dan sonraki Türk Hukuku Tarihi alanındaki kitabını da tamamlayarak yayınlatabilirdi, diyebiliriz.

²⁷ Müellif bu durumun farkındadır. Belki bu yüzden kitabını "Türk Tarihi ve Hukuk" diye adlandırmıştır. Kitabın adı hakkında kızı Adile Ayda (age., s. 219) şu bilgileri vermektedir: "Bastırıldığı kitabın adını koyarken, Sadri Maksudi'nin tevazu ve tereddüdü tuttu. Kötü niyetli kimseler diyebilirler ki, bu kitapta hukuktan çok tarih var. Türk Hukuku ilmi ancak 1925'te doğduğu için, ancak birkaç hukukçu nesli, üzerinde çalıştıktan sonra son şeklini bulacaktı. Bir alçakgönüllülük şaheseri olan Önsözünde ifade ettiği bu düşünceler neticesinde, Sadri Maksudi kitabına gerçek adını vereceği yerde, tutuyor, ona "Türk Tarihi ve Hukuk" adını veriyor. Kitap 1947 yılının sonunda yayınlanınca, Sadri Maksudi'nin gerek dostları, gerekse yakınları adına itiraz etmişler, bu adı beğenmemişlerdi. Bunun üzerine büyük bilgin, eserin yeni baskısı yapıldığı takdirde, "Türk Hukuku Tarihi" adı ile yayınlanması ve icabında tarihi bilgiler ayrı, hukuki bilgiler ayrı puntolarla basılması hakkındaki kararını yakınlarına bildirmiştir."

²⁸ Köprülü'zade Fuad ve Sadri Maksudi arasındaki tartışma için Erhan Aydın bazı bilgiler verip şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Sadri Maksudi'nin (Arsal) 1924 yılında *Journal Asiatique* adlı dergide bir yazısı çıkmış daha sonra bu yazısının Türkçeye çevirisini "Çinliler ve Moğolların *Hoei-Hou* ve Uygurlarıyla Orhun Türk Kitabelerindeki Oğuzların Aynı Olduklarına Dair İzahat" başlığıyla *Türk Yurdu* dergisinde yayımlamıştır (c. 2, S. 7, Nisan 1341 (1924), 27-37). Tabii bu yazı sayesinde F. Köprülü ile aralarında tartışma çıkmış, Köprülü de *Türkiyat Mecmuası'nda* Sadri Maksudi'yi eleştirmiştir. (Kitabiyat Tenkidleri, "Sadri Maksudi'nin Çinlilerle Moğolların *Hoei-Hou*ları ve Orhun Türk Kitabelerinin Oğuzları", c. 1, Ağustos 1925, 322-326). Ardından da Sadri Maksudi, Köprülü'ye cevap vermiştir. ("Çinlilerin *Hoei-Hou* Dedikleri Halkın Orhun Kitabeleri'ndeki Dokuz Oğuzların Aynı Olduğuna Dair İzahat", *Türk Yurdu*, c. 3, S. 14, 1925, 218-231). Aslında bu tür tartışmalar Türkolojinin Türkiye'deki gelişimine katkıda bulunmuştur." Bkz. "Cumhuriyet Döneminde Eski Türk Yazıtlarıyla İlgili Çalışmalar", *Karaman, Dil, Kültür ve Sanat Dergisi*, 2005, 205-211.

²⁹ Murteza Bedir, "Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarih Yazıcılığı", *TALİD*, c. 3, Sayı 5, 2005, s. 30-33.

Sadri Maksudi Arsal'ın aşağı-yukarı çeyrek asır hizmet verdiği Ankara Hukuk Fakültesinde talebeleri ve takipçileri oldu. Orada dün de bugünde ocağı tütüdü ve tütüyor! Acaba uzun süre hizmet verdiği İstanbul Hukuk Fakültesinde neden takipçisi olmadı? Ankara 'devrimci' idi, oradan ziyade İstanbul'da takipçilerinin olması beklenirdi. İstanbul tarihten geliyordu, geleneğe bağlı olması tabii sayılırdı! Hukuk eğitimi geleneğini o temsil ediyordu. Kuruluşu 1453'e dayandırılan bir üniversite geleneği! Arsal'ın İstanbul'da da öğrenci yetiştirmeye teşebbüs ettiği veya kendisinden bunun beklendiği söylenebilir³⁰. Fakültemizin Anayasa Hukuku kürsüsünden emekli olan Prof. Dr. Selçuk Özçelik, fakültemize Hukuk Tarihi asistanı olarak intisap etmiş ve Arsal'ın yanında akademik kariyerine başlamıştı. Fransız feodalizmi ile Osmanlı tımar sistemini mukayese eden bir doktora tezi de müdafaa etmiştir ki, bu tez konusunu, bu meseleyi *Türk Tarihi ve Hukuk* kitabında araştırılacak bir sorun olarak, yukarıda geçtiği üzere, Arsal vaz' etmişti. Ancak sonradan ne olduysa Selçuk Özçelik Hukuk Tarihi kürsüsünde kariyerine devam edememiştir. Fındıkoğlu Ziyaettin Fahri bunu Alman hocalar geldi ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinde Hukuk Felsefesi, Hukuk Tarihi ve Sosyolojisi kuruldu; gittiler, akabinde de bu dersler önce seçimlik edildiler, ardından da etkisizleştirildiler diye yorumlamakta ve sert bir şekilde eleştirmektedir³¹.

Bugün Türk Hukuku Tarihi çalışmaları belli bir safhaya gelmişken, Arsal'ı eleştirmek zor değil. Ama onun çağında aramak, bulmak, ayıklamak, sistem kurmak olağanüstü zordu. Yahut kendisinin dediği gibi seyahat edeceği yolu kendi yapan bir seyyah olmak, arabayı yürütecek kadar genişlikte bir yol açmak ne kadar zordur! Arsal bu zor işi başarmıştır denebilir.

Kaynakça*

- Ahmed Selahaddin: "Kitâbiyât: Âsâr-ı Şarkiyeden: Tarih-i İlm-i Hukuk", *Darulfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Sayı. 4, Eylül 1332, s. 426-429.
- Akyol, Taha: "Milliyetçilik ve Sadri Maksudi", 14 Mayıs 2007 Pazartesi günü yayınlanan *Milliyet Gazetesindeki* köşe yazısı. www.turkcebilgi.com'den 19.10.2011'de erişildi.
- Arsal, S. M.: *Hukuk Tarihi Dersleri* Ankara Hukuk Fakültesi neşriyatından, Ankara 1941.
- Arsal, S. M.: *Hukukun Umumi Esasları*, Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı, Ankara 1937.
- Arsal, S. M.: *Umumi Hukuk Tarihi*, ikinci tabı, İstanbul 1944,
- Ayda, Adile: *Sadri Maksudi Arsal*, Kültür Bakanlığı 1282, Türk Büyükleri 138, Ankara 1991.
- Aydın, Erhan: "Cumhuriyet Döneminde Eski Türk Yazıtlarıyla İlgili Çalışmalar", *Karaman, Dil, Kültür ve Sanat Dergisi*, 2005, s. 205-211.
- Bedir, Murteza: "Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarih Yazıcılığı", *TALİD*, c. 3, Sayı 5, 2005, s. 30-33.
- Dekanlığın Üniversite Rektörlüğüne yazdığı 11 Haziran 1945 günlü 1560 sayılı yazı.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri: "Profesör Sadri Maksudi'den bize kalan meseleler", *Türk Yurdu*, Mart 1957, Sayı 266, s. 644-650.

³⁰ Bkz. yukarıda not 8.

³¹ Fındıkoğlu Z. Fahri, "Profesör Sadri Maksudi'den bize kalan meseleler", *Türk Yurdu*, Mart 1957, Sayı 266, s. 648 ve oradaki not 1.

* Yazı içinde andığımız, Sadri Maksudi Arsal hakkındaki çalışmalar kaynakçaya alınmamıştır.

- Gedikli, Fethi: *Osmanlı Şirket Kültürü XVI.-XVII. Yüzyullarda Mudârebe Uygulaması*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Gözler, K.: *Hukukun genel teorisine giriş: Hukuk normlarının geçerliliği ve yorumu sorunu*, 1998.
- Mahmud Esad Efendi: *Tarih-i İlm-i Hukuk*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331 [1915]). (yeni baskı: Mahmud Esad Efendi: *Tarih-i İlm-i Hukuk*, haz. Fethi Gedikli vd., Yetkin Yayınları, Ankara 2012.
- Özçelik, Ahmet Selçuk: “Avrupa feodalitesinin mahiyeti, menşei, Avrupa’nın siyasi ve medeni inkişafındaki rolü ve Türklerin timar teşkilatıyla mukayesesini”, Doktora no. 82, doktora tezi, İstanbul 1950.
- Umur, Ziya: *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, 1. cilt, Beta, İstanbul 1987 ve tıpkıbasım 1983.
- Yörük, Ali Adem: “Tarih-i İlm-i Hukuk Mahmud Esad b. Seydişehrî, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı: 5, Yıl: 2008, (Bahar), s. 155-159.